

Slobodan Vukićević
Filozofski fakultet
Nikšić

RAE POPULACIJA U CRNOJ GORI U XXI VIJEKU

RAE POPULATION IN MONTENEGRO IN 21ST CENTURY

ABSTRACT: This work represents the base of socio-cultural research project of Romanies' adaptation into Montenegrin society. Theoretical approach has in mind Romanies' as complete social group with national and ethnic characteristics and Montenegro as multinational and poly-ethnic civil society. On this theoretical base methodological approach and methodological check of socio-cultural adaptation of RAE population is being developed in function of as successful implementation of STRATEGY 2008–2012. as possible.

APSTRAKT: Rad predstavlja osnovu istraživačkog projekta sociokulturne adaptacije Roma u crnogorskom društvu. Teorijski pristup ima u vidu Rome, kao cjelovitu društvenu grupu sa nacionalnim i etničkim obilježjima, a Crnu Goru kao multinacionalno i polietničko građansko društvo. Na ovoj teorijskoj osnovi razrađuju se metodološki pristup i metodološka provjera sociokulturne adaptacije RAE populacije u funkciji što uspješnije implementacije STRATEGIJE 2008–2012.

1. Društvena i naučna potreba sociološkog izučavanja RAE populacije i naučnog utemeljenja realizacije STRATEGIJE za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori (2008–2012)

Poboljšanje teških životnih uslova RAE populacije, mora se priznati, ide relativno sporo iako se preduzimaju određeni koraci u tom pravcu. Otežavajuća okolnost jeste i to što je, nažalost, još uvijek primjetno posmatranje Roma kao „građana trećeg reda“.

Strategija za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori (2008–2012) izuzetno je značajan dokument, koji ima šire društveno značenje u ukupnom razvoju Crne Gore, ne samo za RAE populaciju. Bez ozbiljnog, svestranog i objektivnog izučavanja pretpostavki za njegovu uspješnu implementaciju ne može se računati na postizanje željenog cilja.

Parcijalni pristupi ovom složenom društvenom problemu očigledno ne daju dobre rezultate. Ukoliko se STRATEGIJI pristupi na parcijalan način, velika je opasnost da ona ostane „mrtvo slovo“ na papiru.

Sadašnji nepovoljan položaj RAE populacije u Crnoj Gori uslovljen je ne samo ekonomskim nego možda još više socioantropološkim, kulturološkim, istorijskim i ukupnim društveno-političkim kretanjima na ovim prostorima, a i šire.

STRATEGIJA je zaista dobro zamišljen program, i sigurno je da bi se njenom realizacijom drastično ublažili problemi i poteškoće sa kojima se susreću pripadnici RAE populacije u Crnoj Gori. STRATEGIJA zahvata zbilja suštinska pitanja: suzbijanje diskriminacije; integraciju Roma u crnogorsko društvo, ali ne asimilaciju; poboljšanje socijalnog položaja; unapređenje obrazovanja koje ne smije poprimiti formu segregacije; poboljšanje kvaliteta života i zdravstvene zaštite i dr.

Posebno je značajno povezivanje *strukture društvenih promjena* koje treba izvesti i *društvenih aktera* za njihovu realizaciju.

Uključivanje čitavog niza aktera u realizaciju STRATEGIJE jeste veoma komplikovan zadatak. Problem koordinacije između svih predviđenih subjekata koji treba da sprovedu STRATEGIJU, sigurno će se javljati, ali je takođe sigurno da bez uspostavljanja adekvatne veze predviđenih promjena i društvenih aktera ne možemo očekivati uspješnu realizaciju STRATEGIJE.

Prema tome, neizostavan je zadatak naučnog istraživanja pitanje društvenih aktera, koji treba da realizuju STRATEGIJU: njihova spremnost, osposobljenost, organizovanost, međusobna uslovljenost i saradnja, profesionalna kompetentnost i senzibilnost za položaj RAE populacije u Crnoj Gori.

Mora se istaći da pored drugih prepreka za sprovođenje STRATEGIJE, jeste i pitanje *odnosa samih Roma* prema sadržaju programa i njihovih stavova o tome koliko STRATEGIJA istinski odgovara njihovim trenutnim i dugoročnim interesima, željama i ciljevima. Nesporno je da će od nivoa prihvatljivosti STRATEGIJE od samih Roma umnogome zavisiti njena uspješna realizacija u praksi.

Očigledno je da složenost društvene situacije u kojoj se sada nalazi RAE populacija u Crnoj Gori traži dugoročna rješenja, jer se ne mogu napraviti spektakularni rezultati u kratkom roku. Dugoročna rješenja moraju biti utemeljena na rezultatima nauke i društvene prakse.

2. Teorijsko polazište

Crna Gora tradicionalno uvažava svoju multinacionalnu i polietničku strukturu društva kao prednost a ne kao nedostatak. Osnovna pretpostavka za kontinuirano ostvarivanje ove prednosti jeste da multietnički, multikulturalni i multikonfesionalni sadržaji svoju životnost i svoju dinamičnost ostvaruju u vidu *interkulturalnosti*. Razvoj cjelokupnog društvenog prostora Crne Gore na bazi interkulturalnosti i principima konsocijativne demokratije jeste najsigurnija, da ne kažemo jedina, budućnost Crne Gore. Nema sigurne budućnosti Crne Gore ako Crnogorci, Srbi, Muslimani–Bošnjaci, Albanci, Hrvati, Romi i drugi žive jedni pored drugih, a ne jedni sa drugima.

Interkulturalnost upravo znači prevladavanje parcijaliteta i statičnosti multikulturalizma, kao stanja u kojem razne etnokulturne grupe žive jedna pored druge, uspostavljanjem društvenih odnosa i životnih ciklusa u formi društvene zajednice, u kojoj svi sarađuju, razmjenjuju svoja kulturna i druga dobra,

pri čemu svi imaju *ontološku sigurnost*, u smislu stabilnosti svog *materijalnog i društvenog* položaja i očuvanja i razvoja *etnokulturnog identiteta*.

Naučni projekat SOCIOKULTURNA ADAPTACIJA RAE POPULACIJE (2009–2011) ne smije ostati na konstatacijama postojećeg stanja, već mora imati anticipatorski karakter u pogledu egzaktnog ukazivanja na realne pretpostavke pune afirmacije legitimiteta RAE populacije u crnogorskom društvu, i obezbjeđenja mogućnosti da ispoljava i sistematski razvija svoj kulturni i politički potencijal.

Anticipiranje perspektive Roma u savremenom društvu uopšte, pa i u crnogorskom društvu, moramo zasnovati na specifičnostima koje karakterišu ovaj narod u odnosu na sve poznate narode svijeta.

Ako imamo u vidu zajedničke korijene romskog naroda, zajedničko istorijsko iskustvo, zajedništvo kulture, jezika i socijalnog položaja kao teorijske pretpostavke nacije, lako je zaključiti da Rome možemo označiti kao naciju.

Međutim, Istorija nije dozvolila romskom narodu da ostvari nacionalni identitet u njegovoj teritorijalnoj, istorijskoj, kulturnoj i socijalno-psihološkoj cjelovitosti. „U stvari, istorijsko iskustvo različitih grupa podstaklo je veliku raznolikost kulturnih i društvenih karakteristika. Iako je relativna udaljenost između grupa očigledna u mnogim vidovima. Osećaj bliskosti i zajednice postoji, ojačan neprijateljstvom koje ispoljava neromsko (gadži) društvo. Uvek utopljen u druge kulture, romski život karakteriše stalno prilagođavanje i prihvatanje promene sredine. To je neizbežno dovelo do daljeg razilaženja u kulturi, običajima, jeziku. Pri tom, teško je izgraditi zajednički nacionalni identitet u odsustvu pisanog jezika — koji se tek sada uvodi putem romskih novina, brošura i udžbenika za jezik — i posebno odsustvo potrebnih infrastruktura koje daje država“ (Mirga i Nikolae, 2004, 12–13).

Očigledno, u istraživanju perspektive RAE populacije u Crnoj Gori moramo imati sljedeće bitne momente:

- a. karakteristike RAE populacije koje je neodvojivo vezuju za ukupni romski narod (nacionalna determiniranost);
- b. karakteristike RAE populacije nastale kao posljedica prilagođavanja i integrisanja u crnogorsko društvo (etnička grupa);
- c. uticaj globalizacije i modernizacije koji dovodi u pitanje očuvanje etnokulturnog identiteta savremenih društava, naročito malih naroda, pri čemu se romski narod i ovdje nalazi u specifičnoj i najnepovoljnijoj situaciji.

Nacionalna determiniranost RAE populacije u Crnoj Gori ima utopijski i simbolički karakter, ali to ne znači da ona nema svoj realitet u osjećanjima, moralu, željama, kulturnim, političkim i organizacionim vezama koje RAE populacija ostvaruje i želi da razvija u vezama sa romskim narodom u svijetu. Iz toga proizilaze bitne osnove garantovanja određenih prava koja moraju dobiti zakonski legalitet RAE populacije kao manjine u svakoj državi. Prema tome, romska „nacija“ nije nerealna utopija. Ona je za svaku RAE populaciju u bilo kojoj državi realitet, jer predstavlja čvrst temelj za izvođenje grupnospecifičnih prava u

konkretnom definisanju njenog položaja kao manjine. Ta grupnospecifična prava nemaju karakter komunitarnih prava, jer su neposredni korisnici i pojedinci a ne samo kolektivitet romske manjine. Ovim pristupom prevazilaze se nedostaci pristupa „benigne ravnodušnosti“, koji ostaje na apstraktnom definisanju građanskih i političkih prava svih građana bez obzira na njihovu etničku, nacionalnu ili bilo kakvu drugu pripadnost. Princip „benigne ravnodušnosti“, koji državu „oslobađa“ brige o posebnostima svojih građana, i koji državu smatra nadležnom samo za opšta građanska i politička prava, iako ima demokratsku formu, u suštini obezbjeđuje monopol većinskom stanovništvu. Zato je neprihvatljiv za manjinske narode.

Realnost nacionalne determiniranosti RAE populacije u Crnoj Gori bitno utiče na obezbjeđenje ontološke sigurnosti *ove etničke grupe* sa stanovišta materijalno-predmetne sigurnosti i očuvanja njenog etnokulturnog identiteta. U ovom kontekstu pojmovi „nacija bez države“, „neteritorijalan“, „transnacionalan“ ili „zaista evropski“ narod, dobijaju svoj puni realitet, značaj, značenje i smisao, ne samo za Rome nego i za druge narode u pogledu odnosa prema Romima. „Svi ovi termini signaliziraju da u zahtevima za priznavanje romske vođe ne traže etničku teritoriju ili naciju-državu za sebe, nego traže širi politički okvir u kojem će se boriti za svoju stvar. Ako ništa drugo, nešto od ovog je pomoglo da se dobije legalna i legitimna osnova za Rome“ (Mirga i Nikolae, 2004: 13). U tom smislu treba pokloniti naročitu pažnju međunarodnim vezama RAE populacije u Crnoj Gori sa organizacijama romskog naroda u drugim državama i međunarodnim organizacijama. To je bitan činilac ostvarivanja humane i demokratske perspektive RAE populacije u crnogorskom društvu u XXI vijeku. Na njoj se mora zasnivati strategija i njoj odgovarajuća taktika uz neophodna sredstva, u cilju poboljšanja položaja RAE populacije u Crnoj Gori i da bi se u kontinuitetu ostvarivali njeni interesi. Ova strategija mora imati u vidu kako nacionalne interese RAE populacije (iako im istorija nije dozvolila da se konstituišu u nacionalnu zajednicu) tako i interese kao etničke grupe u crnogorskom društvu. Nacionalni identitet Roma jeste realitet, iako raspršen po svijetu, a to znači da ga mora imati u vidu svaka država u kojoj Romi žive. U ovom smjeru idu argumenti Romskog nacionalnog kongresa (RNC). „Oni tvrde da Romi predstavljaju jedinstven istorijski i politički slučaj, kao jedna od evropskih legitimnih nacija. RNC dalje kaže da „njihov proces emancipacije treba da se crpi iz zajedničkog korena i perspektiva, bez obzira na državljanstvo, pripadnost grupi ili zemlji porekla““ (Mirga i Nikolae, 2004: 17). Bez ovih argumenata ni jedan element etnokulturnog identiteta Roma — etničke karakteristike, istorija, jezik, kultura, obrazovanje, običaji, način života — ne može imati puni značaj i smisao u definisanju njihovog položaja u određenoj državi u kojoj žive. Na toj osnovi prevazilaze se posljedice kulturnih razlika i međuetničke fragmentacije nomadskog života Roma koji traje do današnjih dana.

Realitet Roma kao etničke grupe ima svoju posebnost u svakoj državi u kojoj Romi žive, a to znači da pored individualnih građanskih i političkih prava kao svaki drugi građanin države Crne Gore, pripadnici RAE populacije moraju

imati institucionalizovana grupnospecifična prava („*lex patriae*“), kao posebna etnička grupa. Grupnospecifična prava RAE populacije u Crnoj Gori ne bi vodila separaciji ove populacije, već bi ona morala imati karakter integracije RAE populacije u crnogorsko društvo bez asimilacije, a to znači integracije uz očuvanje njenog etnokulturnog identiteta.

Pristup uvažavanju nacionalnih karakteristika Roma i pristup istovremenom definisanju društvenog položaja Roma kao etničke grupe u svakoj državi gdje oni žive, nijesu u suprotnosti. Naprotiv, to je istinska perspektiva punog i sveobuhvatnog, humanog i demokratskog, definisanja položaja Roma u svakoj državi. „Ove dve mogućnosti nisu suprotstavljene, već se međusobno dopunjuju. Zahtev za prava manjina je, u stvari, zahtev za uključenje u javni i politički život većinskog stanovništva. Zaštita manjine putem odbrane nekih prava (da izražavaju identitet manjine bez straha od predrasuda ili diskriminacije) samo bi ojačala građansko društvo“ (Mirga i Nikolae, 2004: 22–23).

Istovremena primjena dva pristupa, nacionalna determiniranost Roma i determiniranost Roma kao etničke manjine u crnogorskom društvu, obezbjeđuje sagledavanje položaja RAE populacije u *međunarodnom kontekstu* (pravna regulativa na međunarodnom nivou, međunarodne organizacije za brigu o Romima, međunarodne organizacije za brigu o ljudskim pravima i sl.) i poštovanje međunarodnih standarda povodom pitanja položaja Roma u Crnoj Gori kao etničke manjine.

Uticaj globalizacije i modernizacije u situaciji inače nepovoljnog položaja RAE populacije u crnogorskom društvu ima jače negativno dejstvo nego na većinsko stanovništvo.

Istaknute protivječnosti nacionalne determiniranosti, etnokulturnog identiteta i trendova modernizma ne znače njihovu nepomirljivu suprotstavljenost. One samo znače da u perspektivi poboljšanja društvenog položaja RAE populacije u crnogorskom društvu moramo imati u vidu sva tri momenta. Proces integracije (u smislu približavanja imovinskog statusa, stambenog statusa, zapošljavanja na svim radnim mjestima, učešća u odlučivanju na svim nivoima i sl.) RAE populacije u crnogorsko društvo i održavanje romskog identiteta moraju teći istovremeno.

„Kao što je romska inteligencija do izvesne mere pokazala, ne postoje osnovne protivječnosti između integracije i održavanja romskog identiteta. To je pre pitanje svesnog pokušaja modernizacije romskog identiteta, a ne njegovog napuštanja. Integraciju, ili čak delimičnu asimilaciju, koja bi vodila nediferenciranom priključivanju Roma u većinsko društvo, romska elita može smatrati dostojnom. Strah da će izgubiti svoj identitet, koji garantuju tradicionalisti, treba prevazići ozbiljnim potvrdama i redefinisanjem romskog identiteta. Ovde intelektualci moraju igrati glavnu ulogu. *Etnički identitet nije nepromenljiva struktura* (podvukao S. V.). Ona je i nasleđena i izgrađena. Svesni napori da se promoviše fleksibilniji, moderniji i bogatiji identitet, može da bude strategija sa više izgleda“ (Mirga i Nikolae, 2004: 33).

Prema tome, u perspektivi dalje izgradnje romskog identiteta u Crnoj Gori, moramo istovremeno imati u vidu: nacionalne i etničke karakteristike RAE populacije, karakter multikulturalnog, multikonfesionalnog i multinacionalnog crnogorskog društva u jedinstvu političkog projekta i bitne modernizacijske tendencije savremenog društva. Jedino u tom jedinstvu možemo pronalaziti adekvatna rješenja za prevazilaženje naslijeđene nerazvijenosti Roma i za smanjenje jaza između njih i većine. Jedino u tom jedinstvu možemo konkretno identifikovati nivo spremnosti i sposobnosti Roma i drugih subjekata da se naprave istinski koraci naprijed u poboljšanju položaja RAE populacije u Crnoj Gori. Na toj osnovi mogu se realno precizirati nadležnosti i odgovornosti za izvršavanje prihvaćenih planova i programa i poštovanja zakonskih propisa.

3. RAE populacija — etnička manjina u Crnoj Gori

Vidjeli smo, za multikulturalizam i interkulturalizam nema univerzalnog ili uniformnog, a ni jednostranog rješenja, nema magičnih formula. U svakom društvu oni imaju svoju istoriju, svoju dinamiku, a to znači da zahtijevaju konkretno rješavanje i usmjeravanje. Crnogorsko društvo i RAE populacija u njemu, kao etnička manjina, u tom pogledu nije nikakav izuzetak. Zahtijeva ovo pitanje — pitanje multikulturalizma i interkulturalizma u crnogorskom društvu — kompleksnu i kontinuiranu pažnju. Ta pažnja može biti djelatna, voditi progresu na duži rok, jedino ukoliko bude zasnovana na rezultatima temeljnih naučnih istraživanja ovog izuzetno složenog fenomena.

Crna Gora je opredijeljena da slijedi ideal humane državne zajednice za sve svoje građane i etnokulturalne strukture. Takva država treba da bude realitet i za RAE populaciju kao etničku manjinu. To, prije svega, znači da u politici prema ovoj etničkoj manjini treba da bude isključeno: bilo kakvo nasilje — fizičko ili bilo kakvo drugo, etničko čišćenje, ekonomska diskriminacija, prinudno asimilovanje — prisiljavanje da usvoje jezik, religiju i običaje većine, uz zapostavljanje svojih etnokulturnih specifičnosti, segragacija, poricanje političkih prava ili tretiranje kao stranaca.

Etnička manjina RAE populacije u Crnoj Gori mora imati, pored bazičnih građanskih i političkih prava koja pripadaju svim građanima, i *grupnospecifična* prava, koja se odnose na ontološku sigurnost ove populacije.

Bez grupnospecifičnih prava RAE populacije u kulturi, obrazovanju, zdravstvu, javnom životu, ne mogu se na adekvatan način efektuirati pojedinačna ljudska prava, koja njeni pripadnici treba da uživaju. To nije nikakav partikularizam, već uvažavanje jedne realnosti društvene stvarnosti koja se gubi u tezi „benigne ravnodušnosti“ države prema grupnospecifičnim pravima.

Svjedoci smo sve češćih konflikata što su uzrokovani zanemarivanjem etnokulturnih identiteta, koji u neprestanim i sve intenzivnijim migracijama u svjetskim razmjerama dobijaju nove oblike. Migraciona kretanja dovode do bitnih promjena ustaljenih struktura društava na svim prostorima ekumene. Te promjene odnose se na nacionalne, etničke, kulturalne, konfesionalne strukture, ta-

ko da se neprestano formiraju izmijenjene multinacionalne i polietničke strukture postojećih država. Univerzalnim ljudskim pravima ne možemo izraziti ovako izmijenjenu strukturu savremenih država. Univerzalna ljudska, građanska i politička prava moraju dobijati svoju konkretizaciju adekvatnu formiranju novih multinacionalnih i polietničkih struktura. Prema tome, ne može se prihvatiti teza o „benignoj ravnodušnosti“ države, prema kojoj država ne treba da se suprotstavlja slobodi ljudi da izražavaju svoja osobena etnokulturna opredjeljenja, niti da pothranjuje takvo izražavanje.

Prema ovoj tezi, nije potrebno iskazivati posebnu brigu o grupnospecifičnim pravima, jer to ne treba da bude u domenu javne sfere. Kulturno pripadništvo i etnički identiteti privatna su stvar, a to znači da ih ne treba pravno sankcionisati; dovoljno je osigurati jednaka, opšta, bazična prava svih građana jednako. To znači da država ne priznaje evidentnu društvenu stvarnost. Isključuje se svako pravno priznanje etničkih grupa, tj. svaka upotreba etničkih kriterijuma pri raspodjeli prava, resursa, obrazovanja, zdravlja, dužnosti, a to znači bitnih komponenti ontološke sigurnosti etničke manjine. Time etničke manjine ostaju nezaštićene od znatnih nepravdi koje im nanosi većina. Naravno, to neizbježno proizvodi etnonacionalne konflikte.

Društvena stvarnost upućuje na neizbježnu potrebu za neprestanim unapređivanjem univerzalnih ljudskih prava, ali istovremeno i posebnim definisanjem grupnospecifičnih prava, koja sankcionišu ukupnu grupnu diferenciranost savremenih društava (ne samo etničkih grupa nego i drugih specifičnih grupa).

Razvoj demokratije i ljudskih prava u Crnoj Gori nesporna je potreba i interes RAE populacije, kao i svih drugih njenih građana, ali je takođe nesporna potreba institucionalizacija i grupnospecifičnih prava RAE populacije, kao posebne etničke grupe. RAE populacija kao posebna etnička grupa treba da se integriše u crnogorsko društvo, ali joj je potrebno i prilagođavanje određenih institucija njenim specifičnim potrebama, željama i interesima.

Institucionalizacijom grupnospecifičnih prava RAE populacije u Crnoj Gori znači prije svega otvoreno identifikovanje nivoa *kvaliteta ekonomskog, političkog, obrazovnog, kulturnog i zdravstvenog života* ove etničke grupe. Na toj osnovi treba utemeljiti institucionalno-pravnu strukturu grupnospecifičnih prava u cilju podizanja nivoa kvaliteta života RAE populacije u Crnoj Gori. To je jedini ispravan put istinske integracije ove etničke grupe u crnogorsko društvo. RAE populacija ne želi da u Crnoj Gori uspostavlja na bazi grupnospecifičnih prava nikakvo *paralelno društvo*, već samo da u okviru postojećih mogućnosti postigne povoljniji kvalitet života, sa neskrivenim izrazima patriotske lojalnosti prema državi Crnoj Gori.

Ovdje je posebno bitno, koliko je RAE populacija u Crnoj Gori *sama definisala* svoj društveno-ekonomski i politički status unutar crnogorskog društva i koliko je sama sistematizovala i razvila svoj interes da taj status podigne na viši nivo. To je bitna pretpostavka uspješnosti svih mjera za unapređenje kvaliteta života i valjane sociokulturne adaptacije RAE populacije u crnogorskom društvu. To je, inače, bitna komponenta razvoja crnogorskog društva kao civil-

nog društva. U tom kontekstu treba posmatrati značaj slobode udruživanja, vjeroispovijesti, govora, kretanja i političkog organizovanja RAE populacije u Crnoj Gori. Ta prava omogućuju pripadnicima ove etničke grupe da obrazuju i održavaju različite grupe i udruženja, da ih prilagođavaju izmijenjenim okolnostima i da promovišu svoje poglede i interese pred širim društvom.

Ovaj vid aktivnosti snažna je brana pojavi *birokratizacije i unutar same etničke grupe*, njenih predstavnika, organizacija i udruženja. Grupnospecifična prava na taj način mogu samo jačati ostvarivanje individualnih prava. Cjeline demokratije u jednom društvu nema bez jedinstva grupnospecifičnih i individualnih prava. Njihovo jedinstvo izražava ukupnost multinacionalne i polietničke strukture crnogorskog društva uopšte, posebno kada je u pitanje položaj i perspektiva RAE populacije kao etničke grupe u Crnoj Gori. Bitno je ovdje naglasiti da zalaganje za institucionalizovanje grupnospecifičnih prava ne znači tretiranje pojedinaca kao pukih nosilaca grupnog identiteta i grupnih ciljeva, već kao autonomnih ličnosti sposobnih da odrede svoj identitet i vlastite ciljeve u životu. Ovdje se radi o grupnodiferenciranom građanstvu, koje je pogrešno miješati sa kolektivnim pravima, utemeljenim na kolektivističkom i komunitarnom pogledu na svijet. U tom kontekstu kolektivna prava vrše kolektiviteti nasuprot pravima koja vrše pojedinci. Grupnospecifična prava odnose se na pojedince i vrše ih pojedinci kao pripadnici određene grupe. Grupnospecifična prava predstavljaju zaštitu pripadnika etničke grupe kako od unutrašnjih restrikcija tako i od spoljašnjih nepravilnosti. Znači, pripadnik RAE populacije automatski stiče određena prava o kojima ne odlučuje njegova etnička grupa (pravo na obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, zaposlenje i sl.).

Naznačeni koncept omogućava očuvanje etničke izvornosti karakteristika RAE populacije i njihovo korišćenje na građanski način na individualnom i društvenom planu: na individualnom planu — slobodno izražavanje svoje etničnosti i religioznosti, ali kao građanin, a to znači uvažavanja svih drugih etničnosti i religioznosti u crnogorskom društvu — naravno, i šire; na društvenom planu imamo uvažavanje specifičnog statusa u javnim finansijama, odgovarajućim programima u obrazovanju, kulturi, zdravstvu itd. Povezanost individualnih i grupnospecifičnih prava etničke grupe RAE populacije omogućava najefikasnije njeno uključivanje u ekonomski i politički život crnogorskog društva.

Time RAE populacija kao etnička grupa *podiže svoju svijest* o svom statusu u crnogorskom društvu.

Očigledno, cjelinu sociokulturne adaptacije RAE populacije u crnogorskom društvu moramo istraživati na teorijsko-metodološkom okviru *societalne kulture*, „koja svoje članove obrađuje smislenim načinom života“ (Kimlika, 2004: 114). Njeno reflektovanje obuhvata sve oblike ljudske djelatnosti: *ekonomsku, socijalnu, obrazovnu, religioznu, upravljačku, kulturnu, tradicionalnu, modernu, informativnu, rekreativnu djelatnost, sa diferencijom javne i privatne sfere*.

Ovo teorijsko-metodološko polazište omogućava veoma egzaktno otkrivanje oblika osujećivanja pripadnika etničke grupe kao što su:

- *eksploatacija;*
- *marginalizacija;*
- *obezvlašćenje;*
- *kulturni imperijalizam;*
- *nekontrolisano nasilje motivisano grupnom mržnjom ili strahom.*

Mjesto i perspektiva RAE populacije u crnogorskom društvu, ako se imaju u vidu sve prethodno izložene pretpostavke, mogu se istraživati veoma egzaktno kroz prizmu zajednički prihvaćenih političkih vrijednosti kao što su:

- *vjera u jednakost i pravičnost;*
- *vjera u dijalog;*
- *značaj prilagođavanja i tolerancije;*
- *podržavanja raznovrsnosti;*
- *saosjećanje i velikodušnost,*
- *vezanost za prirodnu okolinu;*
- *opredjeljenje za slobodne, mirne i nenasilne promjene.*

Prihvatanje naznačenih vrijednosti znači prihvatanje RAE populacije kao etničke manjine, koja ima poseban status, ali koja se ni jednog momenta ne osjeća diskriminirano u bilo kojem vidu: u vidu isključivanja, ograničavanja ili favorizovanja na osnovu boje kože, porodičnog, nacionalnog ili etničkog porijekla; umanjivanja priznanja ili jednakih ljudskih prava i osnovnih sloboda u političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom ili bilo kom drugom polju društvenog života.

4. RAE populacija u Crnoj Gori danas

Za cjelovito razumijevanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori izuzetno je značajno egzaktno identifikovati *koliko se sama RAE populacija — individualno i kolektivno — zanima za prilike, događaje i stvari oko sebe*. Bez egzaktnog sociološkog identifikovanja ove društvene činjenice, ne može se postaviti realna osnova za *promjenu postojećeg stanja*, jer je jednostavno nezamislivo da bez aktivnog odnosa RAE populacije prema društvenim zbivanjima može doći do promjene nabolje.

Zaključak je jasan: bez sociološkog egzaktnog identifikovanja spremnosti, sposobnosti, interesa i želja RAE populacije na individualnom i kolektivnom nivou, ne možemo imati ključnu pretpostavku za uspješnu implementaciju STRATEGIJE za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori 2008–2012.

Ne treba posebno dokazivati da RAE populacija u Crnoj Gori od svih nacionalnih i etničkih manjina ima najteži socijalni položaj (visoki stepen socijalne isključenosti), da je to populacija sa najmanjim stepenom zaposlenosti, što za posledicu ima da se najveći broj ove populacije bavi preprodajom robe, skupljanjem sekundarnih sirovina ili prosjačenjem, a to znači da je bez ikakve socijalne sigurnosti. Pripadnici RAE populacije izloženi su predrasudama, poniže-

nju, ček i fizičkim napadima. Ovo su nepobitne konstatacije, ali one same za sebe malo govore o tome kako promijeniti ovo užasno stanje. One govore samo o tome da se stanje mora promijeniti, drastično i bez čekanja. Da bismo došli do valjanih osnova za promjenu postojećeg položaja RAE populacije, sociološkim istraživanjem mora se zahvatiti stvar u dubini ontološke sadržajnosti društvene zbilje crnogorskog društva.

Sama činjenica da se ne može još uvijek utvrditi tačan broj pripadnika RAE populacije u Crnoj Gori govori o tome koliko su oni na margini društva.

Prema popisu iz 2003. godine, u Crnoj Gori ima 2601 pripadnik RAE populacije (0,42% od ukupnog stanovništva). Prema nezvaničnim podacima, u Crnoj Gori ima preko 20.000 pripadnika RAE populacije (od kojih većina nema lična dokumenta). Raseljenih lica RAE populacije, uglavnom sa Kosova, u Crnoj Gori ima 4316, što čini 26% od ukupnog broja raseljenih lica u Crnoj Gori.

U STRATEGIJI se, bez ustezanja, otvoreno priznaje da je „položaj u kome se nalaze Romi — RAE u Crnoj Gori veoma loš, u velikom broju ispod nivoa elementarnog ljudskog dostojanstva. U pitanju je veoma ugrožena, diskriminisana i marginalizovana grupa ljudi, lišena uživanja osnovnih ljudskih i manjinskih prava, čak i nekih osnovnih ljudskih potreba. Najveći broj pripadnika romske narodnosti živi u uslovima ekstremnog siromaštva i veoma lošeg standarda, posebno u zdravstveno-higijenskom smislu, ne posjeduje lična dokumenta, nema zdravstveno i socijalno osiguranje, izuzetno je lošeg obrazovanja. Značajan broj ne poznaje službeni jezik, a mali broj ima završeno osnovno obrazovanje, sa veoma ograničenim mogućnostima da stekne više obrazovanje od osnovnog. Većina je nezaposlena, a zaposleni obavljaju najmanje kvalifikovane i plaćene poslove ili minimalne zarade obezbjeđuju obavljanjem samoukih vještina i zanata, što ih dovodi u krajnje nezavidan položaj na tržištu rada.“

Međutim, ovo upozorenje ostaje na nivou opšte konstatacije, na osnovu koje ne možemo definisati valjanu politiku, kratkoročnu i dugoročnu, strategiju, taktiku i sredstva za ostvarenje zacrtane politike, sa krajnjim ciljem poboljšanja položaja RAE populacije u Crnoj Gori i njene socijalne integrisanosti u crnogorsko društvo. To nam ne može obezbijediti ni prosta kvantofrenija na *nivou brojčanih pokazatelja o:*

- obespravljenosti;
- egzistencijalnom minimumu;
- (ne)zaposlenosti;
- obrazovanju;
- negativnoj socijalnoj distanci;
- naseljima i njihovoj infrastrukturi, odlukama o tim naseljima, njihovom uređivanju, preseljavanju bez pitanja Roma i sl.;
- marginalizaciji u kulturnom smislu;
- marginalizaciji u političkom smislu;
- marginalizaciji u socijalnom smislu;
- nivou podrške RAE populaciji da postavi temelje svom trajnom kulturnom i socijalnom razvoju;

- ustavnoj poziciji Roma kao etničke manjine — odatle dalja organizacija i udruženja i njihova pozicija i aktivnost, do lokalne samouprave;
- odnosu medija: glavni naglasak na konfliktnom i devijantnom ponašanju, a urednički kriterijumi puni su predrasuda prema Romima;
- nasilju nad ovom populacijom; diskriminaciji, maltretiranju ove populacije;
- preprekama u javnom životu: zbog nepoznavanja jezika, neobrazovanosti; pitanju državljanstva, visoke stope nezaposlenosti, raširene diskriminacije;
- segregaciji u obrazovanju;
- nemanju stalnog posla;
- sporom sprovođenju programa integracije RAE populacije;
- problemu odnosa političkog vrha prema pripadnicima RAE populacije (politička manipulacija političkih stranaka samo za glasove prilikom izbora, manipulacija njihovim interesima);
- rastu interesovanja političara za stanje ove populacije i strukturno rješavanje položaja na temeljniji i duži rok (posebna briga kroz odgovarajuće rezolucije o djeci, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, kvalitetu stanovanja, isključivanju diskriminacije i segregacije po bilo kom osnovu — rasnom, polnom, vjerskom i sl.);
- prihvatanju Roma kao građana (građansko ponašanje samih Roma i odnos drugih prema njima kao ravnopravnim građanima);
- usklađivanju programa s međunarodnim ugovorima na području ljudskih i manjinskih prava.

Brojčani pokazatelji o svim istaknutim koordinatama položaja RAE populacije u Crnoj Gori mogu biti samo značajni i nezaobilazni polazni elementi u ozbiljnom istraživanju položaja RAE populacije, jer oni sami za sebe ne otkrivaju kvalitativnu stranu od koje zavisi poboljšanje položaja RAE populacije i njeno uspješno integrisanje u crnogorsko društvo.

Sigurno je, dok ne otkrijemo kvalitativnu stranu naznačenih koordinata položaja RAE populacije i njihovu valentnost, tj. mogućnost njihovog povezivanja u suštinskom mijenjanju strukturnih promjena, sa konkretizacijom društvenih aktera kao nosioca tih promjena, ne možemo računati na naročiti uspjeh u ostvarivanju STRATEGIJE o poboljšanju položaja RAE populacije u Crnoj Gori 2008–2012. godine.

Formalno iskazivanje spremnosti da se „pripadnici romske nacionalnosti tretiraju bez predrasuda i jednakopravno, kao i svi ostali građani Crne Gore“, nije mnogo pomoglo u poboljšanju položaja RAE populacije — ubjedljivo pokazuje dosadašnja društvena zbilja. Suštinska promjena društvene zbilje zahtijeva suštinsku promjenu u dosadašnjem pristupu ovom složenom društvenom fenomenu. S promjenom dosadašnjeg pristupa možemo računati na ostvarivanje osnovnog cilja STRATEGIJE: „stvaranje uslova za primjenu osnovnih ljudskih prava i manjinskih prava u odnosu na romsku populaciju, individualno i kolektivno, kako bi se suštinski i kvalitativno poboljšao sveukupni društveni, kul-

turni, socio-ekonomski i svaki drugi položaj ove grupe građana Crne Gore. Na taj će se način omogućiti postepena integracija romske manjine i zajednice u društvene tokove, što će biti dugotrajan i složen proces.“

Cilj STRATEGIJE zaista je dobro postavljen. Međutim, za njegovo ostvarivanje to nije dovoljno. Složena društvena promjena poboljšanja položaja RAE populacije u Crnoj Gori i njeno adekvatno integrisanje u crnogorsko društvo mora obuhvatiti sljedeće elemente:

- subjekt ili subjekte (njihovu strukturu i karakter);
- principe (od kojih subjekti polaze u definisanju cilja);
- ciljeve (diferencirani i zajednički cilj u rasponu kratkoročnih i dugoročnih ciljeva);
- strategiju, taktiku i sredstva (koja se primjenjuju u ostvarivanju cilja);
- vrijednosni sistem (standarde i valorizacione kriterijume);
- rezultat (dostignuto stanje).

Na bazi naučnog egzaktnog identifikovanja i praćenja ovih elemenata i njihovog međusobnog odnosa može se pratiti veza kauzalnog i teleološkog sadržaja, bez čega nije moguće željeno ostvarivanje smjera i intenziteta promjene.

Ostvarivanje željene promjene, tj. cilja, nije vezano samo za to ko postavlja cilj nego i za pitanje: da li je to subjekt spreman i sposoban da ostvari željeni domet?

Strategija se bavi pripremanjem i vođenjem procesa u cjelini i pojedinih njegovih etapa i usklađivanjem strateških dejstava.

Taktika obuhvata konkretne aktivnosti: izbor oblika organizacije i djelovanja u konkretnim uslovima pojedinih faza ostvarivanja cilja, uz upotrebu odgovarajućih sredstava.

Vrijednosni sistem ukomponovan je u same principe, a u procesu ostvarivanja, preciziran kroz sistem standarda i valorizacionih kriterijuma, i služi za procjenu da li se postavljeni cilj ostvaruje.

Naznačena skica ima izuzetno važan *praktični* značaj, a ne samo teorijsko-metodološki značaj. Realizacijom naučnog projekta na bazi naznačene skice možemo dobiti angažovano naučno saznanje, koje u vidu kvalitativnog posredovanja najadekvatnije povezuje nauku i praksu i time doprinosi napretku i jednog i drugog. Na toj osnovi možemo dobiti upotrebljive odgovore na pitanja:

- šta raditi na poboljšanju individualnih prava romske etničke grupe;
- šta raditi na poboljšanju grupnospecifičnih prava Roma;
- kako uspostavljati nove društveno-kulturološke odnose prema romskoj populaciji (neophodne promjene kod samih Roma, neophodne promjene u crnogorskom društvu);
- kako usmjeravati proces integracije bez asimilacije RAE populacije u crnogorsko društvo.

Realizacija ovako zamišljenog naučnog istraživanja mogla bi se izvesti za period od tri godine (2009–2011).

5. Predrasude i stereotipi o Romima

Dokazivati da postoje predrasude i negativni stereotipi o Romima suviše je. To je toliko očigledna činjenica u svakodnevnom životu i društvenim odnosima, grupnim i individualnim ponašanjima, da je ne treba posebno dokazivati. To je činjenica koja nije od juče. Ona u kontinuitetu prati istorijski razvoj savremenih društava, pa i crnogorsko društvo. S obzirom na to da svako društvo ima autohton i autonoman istorijski razvoj, to i formiranje predrasuda i stereotipova o Romima kod svakog društva ima svoje specifičnosti. U svakom konkretnom društvu dolazi do specifičnog spoja Logosa i Istorije, a koji daje pečat svim posebnim komponentama strukture društva, društvenih odnosa, emancipaciji svijesti i emancipaciji senzibiliteta. Tu logiku istorijskog razvoja ni u jednom društvu nije mogla izbjeći romska etnička grupa. Zbog toga se za svako savremeno društvo postavlja konkretno pitanje identifikovanja osnovnih uzroka formiranja predrasuda i stereotipova o Romima u negativnom kontekstu, kao preovlađujućem društvenom odnosu prema ovom narodu. Ovo je utoliko važnije što iz ovog osnova neposredno slijede sva dalja diskriminatorna ponašanja prema Romima.

Prema tome, ni crnogorsko društvo, ako hoće da temeljito sagleda položaj Roma i da preduzima sveobuhvatne mjere i aktivnosti u smjeru poboljšanja položaja RAE populacije, ne može izbjeći ovo pitanje: otkud predrasude i stereotipi prema Romima iz kojih proističe drastična etnička i socijalna distanca, a time i diskriminacija ove etničke grupe u crnogorskom društvu.

Odgovor na postavljeno pitanje traži diferenciran pristup:

- geneza nastajanja multietničke, multikonfesionalne i multikulturalne strukture crnogorskog društva od najstarijih vremena do danas;
- savremeni društveni kontekst funkcionisanja multikulturalne strukture crnogorskog društva na bazi interkulturalizma u vidu neprestane saradnje i prožimanja svakodnevnog života, obrazovanja, nauke, umjetničkog stvaralaštva: Crnogoraca, Srba, Bošnjaka–Muslimana, Albanaca, Hrvata, Roma i drugih, na bazi građanske veze i principa konsocijativne demokratije. Na ovoj osnovi mora se temeljiti kulturna politika u Crnoj Gori, koja, pored globalne vizije društvenog i kulturnog razvitka crnogorskog društva, mora sadržavati i kulturne potrebe, kulturne standarde i kulturnu situaciju svih etnokulturnih i konfesionalnih struktura crnogorskog društva. To obezbjeđuje da crnogorsko društvo bude u pravom i punom smislu cjelovita društvena zajednica, uz očuvanje etnokulturnog identiteta svih naroda i etničkih grupa koje ga sačinjavaju.

Crna Gora je multietničko, multikonfesionalno i multikulturalno društvo od svog nastajanja do današnjih dana. Složenost njene multietničnosti, multikonfesionalnosti i multikulturalnosti, nije sadržana samo u postojanju više razli-

čitih nacionalnih i etničkih grupacija nego i u neprestanom mijenjanju opredjeljenja, jezika, porodične strukture, prostornog razmještaja i drugih komponenti multikulturalnosti u okviru iste nacionalno-etničke grupacije. U tom istorijskom i društvenom kontekstu treba ispitati formiranje predrasuda o Romima i njihovo održavanje danas u Crnoj Gori.

Na čemu se temelje predrasude u Crnoj Gori kao negativno mišljenje o Romima, i koje su to pozitivne komponente drugih naroda koje se nude kao kritika romske etničke grupe?

Za egzaktno naučno ispitivanje ovog složenog fenomena treba izdvojiti:

- po čemu pripadnici drugih naroda prihvataju identifikovanje sa svojom grupom, a u čemu odbijaju identifikovanje sa Romima;
- šta u svakodnevnom životu ocjenjuju kao pozitivno kod svoje grupe, a šta kod Roma;
- šta u svakodnevnom životu ocjenjuju kao negativno kod svoje grupe, a šta kod Roma;
- šta u kulturi življenja ocjenjuju kao pozitivno kod svoje grupe, a šta kod Roma;
- šta u kulturi življenja ocjenjuju kao negativno kod svoje grupe, a šta kod Roma;
- šta u radu i odnosu prema radu ocjenjuju kao pozitivno kod svoje grupe, a šta kod Roma;
- šta u radu i odnosu prema radu ocjenjuju kao negativno kod svoje grupe, a šta kod Roma;
- pozitivna iskustva sa članovima svoje grupe;
- pozitivna iskustva sa Romima;
- negativna iskustva sa članovima svoje grupe;
- negativna iskustva sa Romima;
- koja su pozitivna ispoljavanja morala članova svoje grupe;
- koja su pozitivna ispoljavanja morala Roma;
- koje domene kulture svog naroda najviše cijenite;
- koje domene kulture Roma najviše cijenite;
- koja su negativna ispoljavanja morala članova svoje grupe,
- koja su negativna ispoljavanja morala Roma;
- slučajeve mimikrije Roma.

7. Politička participacija Roma u Crnoj Gori

Sve dok Rome budu drugi predstavljali u procesu odlučivanja o najbitnijim životnim pitanjima crnogorskog društva, ne može biti govora o suštinskom poboljšanju njihovog sadašnjeg ponižavajućeg položaja. Moderna demokratija nezamisliva je sem kao *konsocijativna demokratija*, koja, prije svega, znači adekvatnu zastupljenost svih etnokulturalnih struktura na svim nivoima odlučivanja u društvu. Sadašnja situacija političke participacije Roma u procesima odlučivanja u crnogorskom društvu ubjedljivo govori o tome da je u potpunosti ispušte-

na jedna karika konsocijativne demokratije bez koje se ne može govoriti o cjelini demokratskih procesa u Crnoj Gori. Romi u Crnoj Gori praktično su van tog procesa.

Naravno, ovaj problem nije moguće riješiti samo kvantitativnim pristupom, u vidu brojčanog određenja predstavnika RAE populacije na pojedinim nivoima odlučivanja.

Treba prvo razraditi kvalitativni pristup u primjeni principa konsocijativne demokratije u cjelini crnogorskog društva, a koji će obezbjeđivati, na jednoj strani, političko jedinstvo crnogorskog društva, a na drugoj, „ontološku sigurnost“ svih etnokulturalnih i nacionalnih struktura. U tom kontekstu Romi ne smiju biti nikakav izuzetak, pogotovo ne izuzetak u smislu neravnopravnog i diskriminisanog položaja. Konsocijativna demokratija ne podrazumijeva samo kvantitativnu zastupljenost nego, prije svega, uspostavljanje ravnopravne saradnje i stvaralačkog dijaloga u rješavanju ključnih pitanja stabilnosti materijalnog i društvenog okruženja svih članova društva i očuvanja etnokulturalnog identiteta svih nacionalnih i etničkih grupacija društva. To je jednako važno pitanje za Crnogorce, Srbe, Bošnjake–Muslimane, Albance, Hrvate, Rome i druge u Crnoj Gori. Interes je svih da Crna Gora bude jedinstvena i stabilna politička zajednica, i istovremeno dovoljno prostrana za očuvanje etnokulturalnih identiteta svih naroda i etničkih grupa koje je sačinjavaju. To je jedini modus vivendi perspektivnog razvoja i postojanja Crne Gore. To je način izvornog i neposrednog susretanja interesa i želja u vezi sa ekonomskim, kulturnim, političkim i ukupnim društvenim položajem svih nacionalnih i etničkih grupacija crnogorskog društva.

Proces odlučivanja o najbitnijim pitanjima života i rada time dobija ne samo karakter izvornosti nego i karakter *odgovornosti i kontrole* u pogledu izvršavanja donijetih odluka.

Kontrola i odgovornost dobiće novi i istinski demokratski karakter unutar nacionalnih i etničkih grupa.

To će jačati njihovu unutrašnju organizovanost, podizati nivo emancipacije svijesti o potrebi kolektivnog djelovanja, bez čega se ne može računati na obezbjeđenje adekvatnog položaja u društvu.

S obzirom na sadašnji nizak nivo unutrašnje organizovanosti RAE populacije u Crnoj Gori, ovo je izuzetno značajno pitanje. Jačanje unutrašnje organizovanosti RAE populacije direktno će uticati na razvoj potrebe za stvaranjem odgovarajućih institucija za socijalni razvoj, obrazovni razvoj i razvoj kulturnog života, razvoj političkog života (institucije socijalnog i demografskog planiranja, romske škole na raznim nivoima, institucije za romski jezik, institucije kulture, političke institucije).

Dubinsko sagledavanje ovih pitanja u sadašnjem položaju RAE populacije u Crnoj Gori otkriće najznačajnije *uzroke*, a time i *puteve* suštinskog prevladavanja krajnje nepovoljnog njenog položaja.

Podizanje nivoa unutrašnje organizovanosti RAE populacije u Crnoj Gori elementarni je preduslov za veći nivo kvalitativnog posredovanja ove populacije

sa organizacionom strukturom crnogorskog društva na svim nivoima — od lokalnog do globalnog.

Unutrašnja organizovanost RAE populacije, bolje reći neorganizovanost, opterećena je mnogim protivrječnostima. Naročito se to ispoljava u sukobu neformalne i formalne organizacije i, posebno, različitim pogledima na svijet nosilaca neformalne i formalne organizacije. „Iznenaduje nas da je tradicionalno rukovodstvo ispitivalo 'autentičnost' ovog mlađeg. U isto vreme, nova elita, školovana kao drugde u svetu, u prednosti je u opštenju, u ime Roma, sa institucijama većinskog stanovništva“ (Haliti, 2006: 244). Očigledno treba dobro izučiti rukovodeće strukture Roma, njihove međusobne odnose u smislu unapređenja unutrašnje organizacije RAE populacije u Crnoj Gori: pitanje legitimiteta stare i nove elite, tradicionalne strukture vlasti i savremenih oblika ne samo vlasti nego i aktivista u strukturi RAE populacije, kakvi su stavovi Roma o svojim predstavnicima i svojoj ukupnoj organizovanosti, te šta bi, prema njihovom mišljenju, trebalo učiniti u pogledu unapređenja sadašnjeg stanja, koliko poznaju programe svojih organizacija i dr.

Zbog toga će u ovom naučnom projektu (2009–2011) tom problemu biti posvećena posebna pažnja, sa nastajanjem da se ovaj složeni fenomen cjelovito sociološki izuči, protumači i objasni.

Cilj naučnog projekta nije dokazivanje elementarne ljudske, humane i demokratske potrebe većeg, odnosno adekvatnog, učešća RAE populacije u političkim strukturama i političkom životu crnogorskog društva, već *identifikovanje realnih pretpostavki*, unutrašnjih u okviru RAE populacije, i spoljnih u okviru crnogorskog društva, da se to ostvaruje u kontinuitetu. Ukoliko se egzaktno ne identifikuju realne pretpostavke za veće učešće RAE populacije u političkom životu crnogorskog društva, sve će ostati na lijepim željama i parolama. Sistematsko povećanje učešća RAE populacije u političkom životu crnogorskog društva zahtijeva precizno razrađenu strategiju, taktiku, sredstva, subjekte i valorizacione kriterijume za blagovremeno praćenje postignutih rezultata u svim fazama.

Kao osnova za sistematsko praćenje ovog procesa mogu se uzeti principi iz Deklaracije Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, i iz kojih za sve članice proizilaze sljedeće obaveze:

- „— da zabrane i da ukinu rasnu diskriminaciju u svim njenim oblicima i da garantuju pravo svakome na jednakost pred zakonom bez obzira na razlike u rasi, boji ili nacionalno ili etničko poreklo, naročito u pogledu uživanja sledećih prava:
- prava na jednakost postupka pred sudovima i svakim drugim sudskim organom;
- prava na bezbednost lica i zaštitu države od nasilja i zlostavljanja bilo od strane vladinih službenika, bilo od svakog lica, grupe ili ustanove;
- političkih prava, naročito prava učešća na izborima, prava glasa i kandidature — prema sistemu opšteg i jednakog prava glasa, prava učestvovanja u vladi kao i u upravljanju javnim poslovima, na svim nivoima, i prava pristupa, pod jednakim uslovima, javnim funkcijama;

- ostalih građanskih prava, naročito:
- pravo da se slobodno kraću i izaberu svoje boravište u jednoj državi;
- pravo da napuste svaku zemlju, podrazumevajući i svoju, i prvo povratka u svoju zemlju;
- pravo na narodnost;
- pravo na sklapanje braka i izbora supružnika,
- pravo svakog lica na svojinu, kao pojedinca ili u zajednici;
- pravo na nasleđivanje;
- pravo na slobodu mišljenja i izražavanja,
- pravo na slobodu miroljubivog zbora i udruživanja;
- ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, naročito;
- pravo na rad, na slobodu izbora rada, na pravične i zadovoljavajuće uslove rada, na zaštitu u slučaju nezaposlenosti, na jednaku zaradu za jednak rad, na pravičnu i zadovoljavajuću nagradu;
- prvo na osnivanje sindikata i uključivanje u njih;
- pravo na stan;
- pravo na zdravlje, lekarsku pomoć, socijalno osiguranje, i korišćenje socijalnih službi;
- pravo na obrazovanje i stručno osposobljavanje;
- pravo učešća, pod jednakim uslovima, u kulturnim aktivnostima;
- pravo pristupa na sva mesta i službe namenjene javnoj upotrebi kao što su prevoz, hoteli, restorani, kafane, priredbe i parkovi“ (Haliti, 2006: 294–295).

Sve su ovo univerzalna prava i sa toga nesporna, ali u svakoj zemlji ona imaju svoje specifičnosti s obzirom na proces njihove institucionalizacije, spremnosti i sposobnosti pojedinih subjekata i institucija da ih realizuju, usavršavaju i unapređuju u konkretnim društvenim okolnostima.

Bez identifikovanja ovih specifičnosti u crnogorskom društvu, posebno kada je u pitanju RAE populacija, ne možemo očekivati uspješnu realizaciju naznačenih prava i sloboda. Ta identifikacija mora imati osnovu u temeljnom naučnom istraživanju socioantropoloških, ekonomskih, kulturoloških i političkih prilika u crnogorskom društvu.

Za tu identifikaciju mogu nam poslužiti osnovni elementi iz DEKLARACIJE O PRAVU ROMA NA POLITIČKU I NACIONALNU RAVNOPRAVNOST (Haliti, 2006: 406):

- svijest Roma o posebnom nacionalnom identitetu (istorija, kultura, vjera, tradicija, književnost, jezik, način života, ishrana, mentalitet, nasljeđe, prošlost, sadašnjost, budućnost);
- institucionalizacija statusa (nacionalna manjina, etnička grupa);
- odnosi Roma sa drugim narodima u Crnoj Gori i njihovim institucijama;
- demografski status i demografski razvoj Roma u Crnoj Gori;
- uslovi za očuvanje romskog identiteta;

- broj i struktura nacionalnih, kulturnih, vjerskih, obrazovnih, naučnih, ekonomskih, finansijskih, političkih i drugih institucija, udruženja, ustanova i organizacija u Crnoj Gori;
- finansiranje institucija i organizacija Roma u Crnoj Gori iz državnog budžeta;
- potreba Roma za mirom i demokratijom, za rješavanje svojih pitanja, i potreba za odnosima sa drugim narodima u Crnoj Gori;
- pogled Roma na Crnu Goru kao demokratsku državu;
- pogled Roma na sadašnji svoj položaj u crnogorskom društvu.

Na osnovu ovih elemenata identifikovati ostvarivanje sljedećih prava Roma u Crnoj Gori:

- pravo na zaštitu od bilo kakvog nasilja;
- pravo na obezbjeđenje grupnospecifičnog položaja u raznim domenima života i rada;
- pravo na vlastita udruživanja i politička organizovanja;
- pravo na adekvatnu zastupljenost u vlasti na svim nivoima;
- pravo na osnivanje radio i televizijskih organizacija i novinskih izdavačkih ustanova;
- pravo na izražavanje, razvijanje i prenošenje nacionalne, etničke, kulturne, vjerske i jezičke posebnosti kao dijela tradicije;
- pravo na osnivanje posebnih kulturnih, umjetničkih i naučnih ustanova i udruženja;
- pravo na isticanje naziva mjesta i drugih natpisa na romskom jeziku u području gdje su Romi u većini;
- pravo da se romski jezik koristi kao službeni jezik u mjestima sa većinskim stanovništvom Roma;
- pravo na isticanje i upotrebu tradicionalnih romskih oznaka i simbola;
- pravo na obilježavanje i praznovanje značajnih događaja i ličnosti iz svoje tradicije i istorije;
- pravo na održavanje veza sa romskim zajednicama u drugim državama;
- pravo na finansijsku pomoć od države;
- pravo na pravnu jednakost sa ostalim građanima Crne Gore;
- pravo na nacionalnu, etničku, kulturnu i vjersku posebnost i slobodno izjašnjavanje u tom pogledu;
- pravo na informisanost na svom jeziku i svojim sredstvima informisanja;
- pravo na slobodnu upotrebu svog jezika;
- pravo na razvijanje romskog jezika i njegovanje svoje jezičke kulture putem standardizacije (izrade pravopisa, gramatike, rječnika i drugih priručnika, stručnih terminologija itd.) i prevođenjem književnih, stručnih, publicističkih i drugih djela;

- pravo na slobodan izbor svog imena i imena svoje djece, kao i njihovo upisivanje u matične knjige i lična dokumenta na svom jeziku i prema pravilima tog jezika;
- pravo na školovanje na svom jeziku i na odgovarajuću zastupljenost svog jezika u obrazovanju;
- pravo i na pojedinačnu i na grupnu zaštitu.

8. Umjesto zaključka

Sociokulturna adaptacija Roma u crnogorskom društvu može biti uspješna ako se uvažavaju sva bitna nacionalna i etnička svojstva ove društvene grupe u kontekstu crnogorskog društva, kao multinacionalne i polietničke zajednice građana.

L i t e r a t u r a

- Bašić, G. (2000), „Položaj Roma u centralnoj i jugoistočnoj Evropi“, u: *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, Zbornik, SANU, Beograd.
- Bojanić, D. (1983), „Verski i etnički sastav stanovništva“, u: *Istorija Niša*, Gradina i Prosveta, Niš.
- Ćirić, J. (1979), *Naselje Roma kao obeležje gradske periferije*.
- Ćirić, J. (1995), „Romi“, u: *Enciklopedija Niša*, Gradina, Niš.
- Društvene promene i položaj Roma* (1993), SANU, Beograd.
- Đorđević, D. B. (1998), „Interkulturalnost versus getoizacija i diskriminacija: slučaj Roma“, u: *Rasizam i ksenofobija*, ur. B. Jakšić, Forum za etničke odnose, Bograd.
- Đorđević, Dragoljub B. (2000), *Romi naše komšije*, Komrenski sociološki susreti, Niš.
- Đorđević, D. B. (2000) *Živeti s Romima*, Republika, Niš.
- Đorđević, Dragoljub B. (2004), *Romi od zaboravljene do manjine u usponu*, Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- Đorđević, D. B. i D. Todorović (1997), *Romi i prosjačenje*, KID PČESA, Novi Sad.
- Đorđević, D. B. i D. Todorović (1999), *Javor iznad glave — Klasična vera i romsko-pravoslavna seoska groblja*, Komrenski sociološki susreti, Niš.
- Đorđević, D. B. i D. Todorović (1999), „Srpsko pravoslavlje i Romi — Klasična vera seoskih Roma“, *JUNIR* (godišnjak VI), Niš.
- Đurović, B. (1999), *Društvena segregacija i getoizirani svet Roma*, Gradina, Niš.
- Đurović, B. (2000), „Društvena segregacija i getoizirana svet Roma“, u: *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, Zbornik, SANU, Beograd.
- Đurović, Bogdan (2004), „Diskriminacija i socijalno-etnička distanca: slučaj Roma u Srbiji“, u: *Romi od zaboravljene do manjine u usponu*, Zbornik, Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- Đurović, B. i D. B. Đorđević (1996), „Obredi pri velikim verskim praznicima kod Roma“, *Etno-kulturološki ZBORNIK*, 2, Niš.
- Đurović, B. i D. B. Đorđević (1996), „Obredi pri velikim verskim praznicima kod Roma u Nišu“, *Etno-kulturološki zbornik*, Svrlijig.
- Gardos, I. (1998), *Multikulturalno obrazovanje prema interkulturalnom obrazovanju*, Društvo za unapređenje romskih naselja i SANU, Beograd.

- Haliti, B. (1997), *Romi, narod zle kobi*, Pergament, Priština.
- Haliti, B. (2006), *Razmišljanja o romskom pitanju*, Nolit, Beograd.
- Henkok, J. (1995), *Posledice anti-romskog rasizma u Evropi*, Beogradski krug, Beograd.
- Hravatić, N. (1996), „Romi u interkulturalnom okruženju“, *Društvena istraživanja*, 5, Zagreb.
- Jakšić, B. (ur.) (1998), *Rasizam i ksenofobija*, Forum za etničke odnose, Beograd.
- Kazija, Nikolina (2008), *Implementacija Nacionalnog programa za Rome*, Levijatan 2, Zagreb.
- Kimlika, V. (2004), *Multikulturalizam — multikulturalno građanstvo*, CID, Podgorica.
- Macura Vladimir, Aleksandra Mitrović (2003), *Deponija ka boljoj budućnosti / Deponija to the Better Future / Deponija kaj majlačho avatnipe*, Društvo za unapređenje romskih naselja, Beograd.
- Macura-Milovanović, Sunčica (2001), *Romska deca i škola: kako istopiti grudvu?*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
- Mihailović, S. (1996), *Socijalna distanca prema Romima*, SANU, Beograd.
- Mirga, Andžej i Georgi Nikolae (2004), „Romi u dvadeset prvom veku“, u: *Romi od zaboravljene do manjine u usponu*, Zbornik, Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- Mirga, A. i L. Mruz (1997), *Romi — razlike i netolerancija*, AKPIT, Beograd.
- Mitrović, A. (1990), *Na dnu — Romi na granici siromaštva*, Naučna knjiga, Beograd.
- Mitrović, A. i G. Zajić (1998), *Društveni položaj Roma u Srbiji*, Centar za antiratnu akciju, Beograd.
- Petrovski, dr Trajko (2001), *Romanite vo Makedonija denes*, Romano Ilo, Skopje.
- Razvitak Roma u Jugoslaviji* (1992), SANU, Beograd.
- Ristić, T. V. (1995), *Kamen iznad glave: epitafi s prokupačkog groblja*, Prokuplje.
- Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović (2001), *Romkinje — biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije, Novi Sad.
- Simić, Đ. (1996), *Školovanje i obrazovanje kao uslov socijalno-društvene promocije Roma*, SANU, Beograd.
- STRATEGIJA za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori 2008–2012.* (2007), Vlada Republike Crne Gore, Podgorica.
- Trevor-Brisko, Timoti (2002), *Ekonomski položaj lokalne romske populacije Niša*, Puntakomrenski sociološki susreti, Niš.
- Vučinić, V. i J. Matić (1996), *Etnička i teritorijalna distanca između srpske i romske dece školskog uzrasta*, SANU, Beograd.
- Zajić, G. (1996), *Promene na tržištu rada i perspektive Roma*, SANU, Beograd.
- Živanović, Jovan, Dragan Todorović, Vladimir Jovanović, Dragoljub Đorđević (2001), *Romske duše — krivudavi drumovi do romskih duša*, Univerzitet u Nišu, Niš.